

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ

**Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα
του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου**

*Πρακτικά των Επιστημονικών Συναντήσεων
στη Λευκωσία της Κύπρου 17-18/6/00
στο Ινστιτούτο της Σάμου 19/8/00
και στην Αλεξανδρουπόλη της Θράκης 1-3/12/00*

Επιμέλεια έκδοσης:
Μαρία Γουτάδη, αρχιτέκτων
συν. Δέσποινα Δαμανοί, δρ φιλολογίας
Διορθώσεις κειμένου:
Μαρία Γουτάδη, αρχιτέκτων

Με τη χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού
Πρόγραμμα "Θράκη-Αιγαίο-Κύπρος"
των Υπουργείων Αιγαίου και Μεξεδονίας - Θράκης

ΑΘΗΝΑ 2006

© Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύθων
Αγ. Δοσιμάτων & Ψαρομηλίνου 21
10553 Αθήνα
Τηλέφωνο: 210-72.14.381
Fax: 210-72.18.866
e-mail: itemylon@yahoo.gr

Δημοσιεύω
ΒΙΒΛΙΟΤΕΧΝΙΑ Ο.Ε.
Τηλ.: 210-38.01.844
Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία
ΑΦΟΙ Ν. ΠΑΠΠΑ ΚΑΙ ΣΙΑ ΑΕΒΕ
Τηλ.: 210-26.18.940

ISBN: 960-86598-3-3

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος, Μαρία Γρυπάρη, Το πρόγραμμα Θ.Α.Κ. για τα παραδοσιακά υδροκίνητα συστήματα.....	7
ΑΙΓΑΙΟ	
Στέφανος Νομικός, Οι υδροκίνητες εγκαταστάσεις στα νησιά τον Αιγαίου	9
Δημήτρης Κροκίδης, Καταγραφή των υδροκίνητων εγκαταστάσεων της νήσου Σάμου.....	19
Δημήτρης Μάτσας, Η εθνοαρχαιολογία του νερού στη Σαμοθράκη I: Νερόμυλοι	23
ΘΡΑΚΗ	
Στέλιος Μουζάκης, Νερόμυλοι στις περιοχές των Πομακοχωριών της Κομοτηνής.....	43
Θεόδωρος Περιγκόπουλος, Από μηχανής μεσογέφυρα	59
Βασιλεία Ζωγραφάκη-Αναστασία Τσιριπινάκη, Οι νερόμυλοι της ορεινής περιοχής της Ξάνθης.....	65
Δέσποινα Δαμιανού, Πληροφορίες για μύλους και μυλωνάδες από τα “Θράκικα” και το “Αρχαίον Θράκικον Λαογραφικόν και Γλωσσικόν Θησαυρόν”	9
Παναγιώτα Γκαγκούλια-Ανδρομάχη Οικονόμου, Οι χρήσεις της υδροκίνησης στο νομό Έβρου. Μία πρώτη προσέγγιση	77
ΚΥΠΡΟΣ	
Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου, Καταγραφή, Έρευνα, Δημοσίευση.....	79
και Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση	87
Έλενα Καλλίση, Οι νερόμυλοι της επαρχίας Πάφου	101
Στυλιανός Περδίκη, Αναφορές σε υδρόμυλους στην τουρκοκρατούμενη Κύπρο (1572-1878) από το αρχείο της Μονής Κύκκου.....	105
Διομήδης Μυριανθεύς, Νερόμυλοι της Κύπρου (Επαρχία Λευκωσίας)	137
Δέσποινα Δαμιανού, Μια παράδοση για το κεφαλόβρυσος της Κυθρέας από το βιβλίο “Θρύλοι και παραδόσεις της Κύπρου”, του Ν. Κληρίδη.....	143
Αναστασία Πήττα-Αντωνία Θεοδοσίου, Οι μύλοι της Λάρνακας.....	145
Νάσω Χρυσόχου-Κυριακή Καλαβιά, Οι μύλοι της επαρχίας Λεμεσού.....	147
Μαρία Φιλοκύπρου, Υδραυλικά κονιάματα σε νερόμυλους της Κύπρου.....	151
Παράρτημα (Φωτογραφικό Υλικό).....	161
Παράρτημα (Χάρτες – Προγράμματα Επιστημονικών Συναντήσεων)	233

ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ, ΕΡΕΥΝΑ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

Ευφροσύνη Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Στην προβιομηχανική Κύπρο το νερό αποτελούσε τη βασική πηγή ενέργειας, παράλληλα με την κινητήρια δύναμη ανθρώπων, ζώων (μουλαριών) και του ανέμου. Η υδροκίνηση χρησιμοποιήθηκε κυρίως για το άλεσμα των δημητριακών, και οι παλαιότερες γνωστές αναφορές σε έγγραφα ανάγουν την παρουσία μύλων στο νησί στη Μεσαιωνική περίοδο, από τα τέλη του 12ου αιώνα και μετά (Βλ. κατάστιχο Μονής Κρινέων στο Constantinides, C. N. και Browning, R., *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, Nicosia 1993, 57-59).

Κατά την περίοδο, όμως, των Λουζινιανών και των Ενετών, η ενέργεια του νερού αξιοποιήθηκε και για τη σύνθλιψη του ζαχαροκάλαμου σε ειδικούς ζαχαρόμυλους, κτηριακά κατάλοιπα και εγκαταστάσεις των οποίων αποκαλύφθηκαν με συστηματικές ανασκαφές σε τρεις περιοχές της Κύπρου, στην τοποθεσία Σταυρός στα Κούκλια της Πάφου, στην Επισκοπή - Σεράγια και στο Κολόσοι, στη Λεμεσό (Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, Μ., «Η παραγωγή της ζάχαρης στη Μεσαιωνική Κύπρο» στο Παπανικόλα-Μπακατζή, Δ., και Ιακώβου, Μ. (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Λευκωσία, 65-71).

Σ' όλες τις περιπτώσεις η φτερωτή του υδροκίνητου μύλου ήταν οριζόντια, ξύλινη, και βρισκόταν σε υπόγειο καμαροσκέπαστο χώρο, όπου κατέληγε το σιφούνι του υδραγωγείου. Στον ζαχαρόμυλο στον Σταυρό (TSTI), το νερό διοχετευόταν από το ανοικτό υδραγωγείο σε κεκλιμένο αγωγό που στένευε προς τα κάτω (55 εκ. πάνω, 19 εκ. κάτω) και εκτοξευόταν με δύναμη στη φτερωτή. Οι μυλόπετρες βρισκόνταν σε χώρο πάνω από τη φτερωτή και η κίνηση μεταδιδόταν μέσω του κάθετου άξονά της. Στους κυπριακούς ζαχαρόμυλους χρησιμοποιήθηκε ήδη από τον 13ο αιώνα οριζόντια φτερωτή βελτιωμένου τύπου και σύστημα οδοντωτών τροχών (γρανάζια), που, σε συνδυασμό με υψηλή πίεση, είχαν τη δύναμη να κινούν βαρείες όρθιες μυλόπετρες. Ο τύπος αυτός θεωρείται ότι αποδίδεται σε μεταγενέστερα σχέδια και πραγματείες (14ου - 16ου αιώνα), που έγιναν κυρίως στην Ιταλία (Wartburg, M.-L. von, "Entwurf und Technologie einer mittelalterlichen Rohrzuckerfabrik", *Mundo Multa Miracula*, Festschrift für Hans Conrad Peyer, herausgegeben von Hans Berger, Christoph H. Brunner, Otto Sigg, Zürich 1992, 207-254, και Wartburg, M.-L., von, "Production du sucre de canne à Chypre: Un chapitre de technologie medievale", *Coloniser au Moyen Age sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier*, Paris 1995, 126-153).

Όσον αφορά τους μεσαιωνικούς υδροκίνητους αλευρόμυλους, τα σωζόμενα στην Κύπρο δείγματα είναι σπανιότατα. Μια τέτοια περίπτωση θεωρείται ο νερόμυλος στον Πύργο Λεμεσού (του τέλους του 13ου αιώνα κατά τον ερευνητή Chris Schabel), που πιθανόν ανήκε σε μοναστήρι των Κιστερκιανών. Το νερό μεταφερόταν μέσω δεξαμενής, που βρισκόταν σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων, και υπήρχε και δεύτερη δεξαμενή πάνω από τον μύλο (Schabel Chris, "Frankish Pyrgos and the Cistercians", *RDAC* 2000, 349-360).

Σε νεότερους χρόνους σε ορεινές περιοχές υπήρχαν επίσης νεροπρίονα (σημειώνονται στον χάρτη εικ. 2), αλλά φαίνεται πως έχουν πλέον χαθεί.

Με τα δεδομένα αυτά, όταν μιλάμε για υδροκίνητες εγκαταστάσεις στην Κύπρο, αναφερόμαστε κυρίως σε υδροκίνητους αλευρόμυλους, τα σωζόμενα δείγματα των οποίων υπερβαίνουν τις δύο εκατοντάδες. Πρόκειται για μνημειώδη, πετρώσιμα συνήθως κτίσματα, που προβάλλουν, ερειπωμένα σήμερα, κοντά στις όχθες ποταμών, σε απόκρημνες κατωφέρειες, κάποτε πνιγμένα στη βλάστηση. Χρονολογούνται κατά κανόνα στους δύο τελευταίους αιώνες, παρόλο που ορισμένοι νερόμυλοι πιθανότατα ανάγονται σε παλαιότερους χρόνους, και, εκτός μεμονωμένων περιπτώσεων (ο νερόμυλος της Ευρύχου), σταμάτησαν να λειτουργούν γύρω στα μέσα περίπου του 20ού αιώνα.

Αυτούς τους νερόμυλους αναλάβαμε να ερευνήσουμε στα πλαίσια της πρότασης με θέμα "Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου από τη Θράκη ως την Κύπρο" του Προγράμματος "Θράκη - Αιγαίο - Κύπρος", για να καλύψουμε το τρίτο μέρος του τριπτύχου, την Κύπρο.

Με το Πανεπιστήμιο Κύπρου, που ήταν ο κυπριακός φορέας στο Πρόγραμμα, συνεργάστηκαν αφιλοκεδώς ιδιώτες αρχιτέκτονες και γεωλόγοι, άτομα ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένα και δραστήρια σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς.

Οι στόχοι που τέθηκαν ήταν οι ακόλουθοι:

– Εντοπισμός των σωζόμενων και, όπου αυτό ήταν δυνατό, των θέσεων και των μη σωζόμενων πλέον νερόμυλων.

– Φωτογράφιση των κτισμάτων και εγκαταστάσεων και καταγραφή των στοιχείων τους σε ειδικά διαμορφωμένα καρτέλα. Η καταγραφή θα περιλάμβανε, εκτός των κατασκευαστικών λεπτομερειών, πληροφορίες σχετικές με το όνομα, την ιστορία, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, την ακτίνα δράσης και τη λειτουργία των νερόμυλων, καθώς και την ορολογία, τις ονομασίες των επιμέρους στοιχείων που διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή.

– Διερεύνηση ανέκδοτων γραπτών πηγών, και συγκέντρωση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και των σκορπισμένων σε ποικίλα δημοσιεύματα αναφορών.

– Συγκέντρωση εποπτικού υλικού, παλιών φωτογραφιών, σχεδίων, ακόμη και ταινιών που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με νερόμυλους.

Η έρευνα αυτή θα χρησίμευε, σε πρώτη φάση, στην ετοιμασία της έκθεσης που προέβλεπε το πρόγραμμα. Ως απώτερος, όμως, στόχος τέθηκε από την αρχή,

και παραμένει, μια ολοκληρωμένη δημοσίευση των νερόμυλων της Κύπρου και πιθανόν μια μελλοντική συγκριτική μελέτη των νερόμυλων στις περιοχές που περιλαμβάνει το πρόγραμμα. Ο τελευταίος στόχος προϋποθέτει τη δημιουργία μιας ανάλογης ερευνητικής υποδομής σε όλες τις υπό μελέτη περιοχές.

Για τον εντοπισμό των σωζόμενων νερόμυλων κινηθήκαμε προς δύο κατευθύνσεις:

α) Με τη βοήθεια των συντεταγμένων 211 νερόμυλων, που μας παραχωρήθηκαν από το Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης μαζί με μικρό χάρτη όπου σημειώνονται συμπτυκνωμένοι οι νερόμυλοι με αστερίσκο (εικ. 2), ζητήσαμε από το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας όλα τα σχετικά τοπογραφικά σχέδια, κλίμακας 1:5.000, όπου οι νερόμυλοι σημειώνονται με το σήμα WM.

β) Στείλαμε προς τις Χωρικές Αρχές όλων των χωριών στο ελεύθερο τμήμα της Κύπρου, τα οποία ανέρχονται συνολικά σε 356, ένα απλό ερωτηματολόγιο, και τους καλούσαμε να απαντήσουν αν σώζονται νερόμυλοι στην περιοχή του χωριού τους, ποιοί και πού, καθώς και αν υπήρχαν παλιά νερόμυλοι που δεν σώζονται πλέον. Ζητούσαμε επίσης τα στοιχεία προσώπων με τα οποία θα μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε για περισσότερες πληροφορίες.

Απάντησαν 70 χωριά, δίνοντας στοιχεία για 105 νερόμυλους στις επαρχίες Λευκωσίας, Λάρνακας, Λεμεσού και Πάφου. Η επεξεργασία των δεδομένων αυτών έγινε από την αρχιτέκτονα Μαρία Φιλοκύπρου, και, μαζί με τους χάρτες, αποτέλεσε μια καλή βάση για την επιτόπια έρευνα. Η αναζήτηση, όμως, των μύλων θα ήταν εξαιρετικά επίπονη και όχι τόσο αποτελεσματική, χωρίς την πρόθυμη συνεργασία του ανθρώπινου δυναμικού στα χωριά, των ατόμων που μας οδηγούσαν στις απόμακρες και απόκρημνες τοποθεσίες των μύλων, εφοδιάζοντάς μας παράλληλα με πλήθος πληροφοριών για το ιστορικό και λαογραφικό περιβάλλον κάθε μύλου, τη λειτουργία του, την τοπική ορολογία κλπ.

Μέρος της προετοιμασίας ήταν και η δημιουργία της καρτέλας. Χρησιμοποιώντας ως βάση την αρκετά σύνθετη καρτέλα για τις υδροκίνητες εγκαταστάσεις, την οποία είχαν ετοιμάσει ύστερα από μακρότατες συζητήσεις οι μυολόγοι στην Ελλάδα, φτιάξαμε μια πολύ απλούστερη, προσαρμοσμένη στα κυπριακά δεδομένα, καρτέλα. Στη συλλογική αυτή εργασία, πρωταγωνιστικός ήταν ο ρόλος του αρχιτέκτονα Διομήδη Μυριανθέα.

Με τα εφόδια αυτά ξεκίνησε η επιτόπια καταγραφή με διαχωρισμό του υλικού κατά Επαρχίες. Την καταγραφή των νερόμυλων στις Επαρχίες Λάρνακας και (ελεύθερης) Αμμοχώστου ανέλαβαν οι αρχιτέκτονες Αναστασία Πήττα και Αντωνία Θεοδοσίου, στην Επαρχία Λεμεσού η Κυριακή Καλαβιά και η Νάσω Χρυσόκου, στην Επαρχία Πάφου η Έλενα Καλλίρη μαζί με την αρχαιολόγο Ευφροσύνη Ηγουμενίδου, ενώ μια μικρή περιοχή (Πέγειας) στην εξαιρετικά πλούσια σε νερόμυλους Πάφο, κάλυψε η Κυριακή Καλαβιά. Την Επαρχία Λευκωσίας ανέλαβε ο Διομήδης Μυριανθεύς. Ορισμένοι νερόμυλοι της Επαρχίας Λευ-

κωσίας και ένας της Λεμεσού αποτέλεσαν το θέμα εργασίας δύο φοιτητών του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, οι οποίοι πρόθυμα παραχώρησαν σχέδιά τους και φωτογραφίες για το κυπριακό μέρος της Έκθεσης.

Τη γεωλογική πτυχή και κυρίως τις πηγές νερού και την εκμετάλλευσή τους ως ενέργειας για την υδροκίνηση στην Κύπρο, ανέλαβε να καλύψει, ως μέλος της ομάδας, ο γεωλόγος Γεώργιος Κωνσταντίνου.

Παράλληλα με την επιτόπια έρευνα, έχει αρχίσει και συνεχίζεται η συγκέντρωση και επεξεργασία γραπτών πηγών, δημοσιευμένων και ανέκδοτων. Παρά το γεγονός ότι η σχετική με τους κυπριακούς νερόμυλους βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη, υπάρχουν πολλές πληροφορίες κατεσπαρμένες σε ποι- κίλα δημοσιεύματα και έγγραφα, σε κείμενα περιηγητών, σε εκκλησιαστικούς κώδικες, κλπ. Αναφορές σε νερόμυλους περιέχονται σε πολλά έγγραφα του αρχείου της Ιεράς Μονής Κύκκου, η οποία είχε στην κατοχή της πολλούς μύλους σε διάφορες περιοχές του νησιού. Οι πηγές αυτές οδήγησαν στη συνεργασία με τον Διευθυντή του Μουσείου της Ιεράς Μονής Κύκκου, Στυλιανό Περδίκη.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι γραπτές πληροφορίες για τους νερόμυλους στο κατεχόμενο τμήμα (37%) του νησιού. Σημειωτέον ότι, αν εξαιρέσουμε τις συντά- δες νερόμυλων στην περιοχή Λαπήθου/Καραβά και τους ιστορικής, πολιτικής και οικονομικής σημασίας, λόγω της στρατηγικής θέσης τους, 32 νερόμυλους της Κυθρέας, η πλειοψηφία των υδροκίνητων αλευρόμυλων βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νησιού, όπου υπήρχαν πηγές και ποταμοί με αρκετό νερό και κατάλ- ληλη μορφολογία εδάφους. Εδώ η πυκνότητα των νερόμυλων συνέπιπτε με την εκτεταμένη καλλιέργεια δημητριακών. Αντίθετα η Μεσαορία, ο σιτοβολώνας της Κύπρου, δεν είχε νερόμυλους, λόγω έλλειψης νερού, και τα σιτηρά μετα- φέρονταν για άλεσμα στους νερόμυλους της Κυθρέας, ενώ στη Μεσαορία και την Καρπασία χρησιμοποιούσαν ανεμόμυλους και τους "βορτονόμυλους" με κι- νητήρια δύναμη τα μολάρια. Τη διασπορά των νερόμυλων στο νησί σε σχέση με τη σιτοκαλλιέργεια, παρουσίασε σχηματικά σε χάρτες ο πρωτοπόρος ερευνητής Δημήτριος Χριστοδούλου στο βιβλίο του *The Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus*, Bude, Cornwall, 1959.

Το κενό που δημιούργησε η μη δυνατότητα προσέγγισης, μέχρι το 2003, των νερόμυλων στα κατεχόμενα, προσπαθήσαμε να καλύψουμε με τη συλλογή πληροφοριών αλλά και παλιών φωτογραφιών από άτομα που κατάγονται από περιοχές με νερόμυλους, από το Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών και από το Τμήμα Αρχαιοτήτων. Το τελευταίο παραχώρησε σειρά φωτογραφιών νερόμυλων από όλες τις περιοχές του νησιού.

Ως τώρα έχουν καταγραφεί και φωτογραφηθεί περισσότεροι από 100 νερό- μυλοι, δηλαδή οι μισοί από όσους σημειώνονται στους τοπογραφικούς χάρτες. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις που δεν σώζονται, ενώ, από την άλλη μεριά, επι- σημειώθηκαν ορισμένοι που δεν είναι σημειωμένοι.

Μέρος του υλικού που έχει συγκεντρωθεί, έχει τύχει επεξεργασίας με ηλεκτρονικό πληροφοριακό σύστημα από ομάδα φοιτητών του Τμήματος Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Κύπρου, με επίβλεψη του καθηγητή Νίκου Καρακαπιλίδη.

Κατά την καταγραφή γίνεται και συλλογή δειγμάτων επαχρισμάτων ή συνδετικών κονιαμάτων των κτισμάτων. Το υλικό αυτό ανέλαβε να μελετήσει η Μαρία Φιλοκύπρου.

Για μια ολοκληρωμένη έκδοση, υπολείπεται ακόμη πολλή εργασία. Οι αναφερόμενοι σε γραπτές πηγές νερόμυλοι θα πρέπει να ταυτιστούν με σωζόμενα κτίσματα, έτσι ώστε αυτά να αποκτήσουν την ιστορική τους διάσταση. Σοβαρό θέμα είναι το ιδιοκτησιακό καθεστώς των νερόμυλων, που φαίνεται να περνούν, άλλοτε με πώληση και άλλοτε με ενοικίαση, από την Εκκλησία σε χέρια ιδιωτών, από Έλληνες σε Τούρκους και τανάπαλιν. Εδώ οι πληροφορίες των παλαιών εγγράφων θα πρέπει να συνδυαστούν με τα νεότερα στοιχεία του Κτηματολογίου.

Εκτός από την παρουσίαση των υλικών δομής, της κατασκευής, της τυπολογίας, της λειτουργίας, κλπ. των νερόμυλων, στόχος είναι να φωτιστούν και άλλες πτυχές, όπως η εξέλιξή τους από το προβιομηχανικό στο πρωτοβιομηχανικό στάδιο, η συνάφειά τους με τη διανομή και τα δικαιώματα του νερού, η συμβολή τους στην οικονομία του νησιού, η θέση τους στην παραδοσιακή ζωή.

Η έρευνα αυτή, πέρα από τη δημοσίευση, πιστεύουμε πως θα εξυπηρετήσει κι ένα άλλο σκοπό: την αξιολόγηση των υδροκίνητων εγκαταστάσεων για τη νομοθετική προστασία τους και την αποκατάσταση και αξιοποίηση αντιπροσωπευτικών έστω δειγμάτων. Προς το παρόν, λίγοι νερόμυλοι έχουν κηρυχθεί σε "Αρχαία Μνημεία" από το Τμήμα Αρχαιοτήτων ή "Διατηρητέοι" από το Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως, και ακόμη λιγότεροι έχουν αποκατασταθεί.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να δώσω μια εικόνα της λαογραφικής πτυχής των νερόμυλων, που μέχρι τα μέσα του αιώνα μας συνιστούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της παραδοσιακής ζωής στην κυπριακή ύπαιθρο. Κάθε νοικοκυρά έπρεπε να κοσκινίσει, να πλύνει και να απλώσει το σιτάρι για στέγνωμα πριν το πάει στον μύλο. Το άλεσμα σιταριού ή κριθαριού γινόταν με τη σειρά, "με το γυρίν" και, λόγω απόστασης και συνωστισμού, όταν ήταν "βαρυγομαρικά", δηλαδή πολλά φορτία μαζί, καθυστέρουσαν δύο μερόνυχτα ή και περισσότερο ώσπου να αλέσουν. Αυτή η αργοπορία, ιδιαίτερα γυναικών, στον μύλο, δημιούργησε διάφορες σκωπτικές και κυρίως ερωτικές ιστορίες με πρωταγωνιστές τους μυλωνάδες. Υποβοηθητικό για τέτοιες σχέσεις ήταν και το παροιμιώδες μισοσκοτάδο του μύλου, σκοτεινά "σάννα τζ'έμασταν μες στον μύλον". Στο μυστηριώδες περιβάλλον των νερόμυλων, σε απόμακρες τοποθεσίες, θεωρείται ότι αναζητούσαν καταφύγιο και οι καλλικάντζαροι.

Για το άλεσμα πλήρωναν στον μυλωνά αλεστικά ή μυλωνιάτικα, γύρω στα 4-5%, δηλαδή μια οκά σιτάρι για κάθε κοιλό (20-24 οκάδες).

Στη λαϊκή συνείδηση ο μυλωνάς είχε καθιερωθεί διαχρονικά ως υπολογιστής

και κλέφτης. Γι' αυτό, σε σκηνές της Δευτέρας Παρουσίας, που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες βυζαντινών εκκλησιών, η μορφή του "παραμυλωνά" συγκαταλέγεται ανάμεσα στους κολασμένους, με διακριτικό χαρακτηριστικό τις βαριές μυλόπετρες κρεμασμένες στον λαιμό του.

Water-powered mills in Cyprus. Recording, Research, Publication.

Waterpower was the main source of energy exploited in Cyprus. It was used in the past for the operation of cane sugar mills, from the late 13th to the 16th century, but mainly for corn grinding mills which had a much longer history, from the 12th to the 20th century. Though in a ruinous state and in many cases overgrown by vegetation, more than two hundred examples of watermills with impressive stone built droptowers still exist all over Cyprus.

In 1999, within the framework of the programme "Thrace – Aegean – Cyprus" and on behalf of the University of Cyprus, a team comprising seven architects, one historian, one geologist and one archaeologist, started to systematically record all the watermills preserved on the island.

The paper presents in detail the above mentioned project, the final target of which was - and still is - to publish all the watermills of Cyprus in a collective work and to promote their preservation.

ίδου

λι σε
εται
όπε-

d in
.6th
om
ises
vith

us"
one
all

of
ork

ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Ευφροσύνη Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Ίσως φαίνεται παράξενο το ότι στην Κύπρο, ένα νησί όπου η λειψυδρία ήταν διαχρονικό πρόβλημα και ιδιαίτερα οξύ και σήμερα, το νερό αποτελούσε την κυριότερη πηγή ενέργειας για το άλεσμα των σιτηρών. Είναι γεγονός ότι στις πεδινές περιοχές η χαμηλή ετήσια βροχόπτωση και η πολύμηνη ξηρασία δημιουργούσαν ένα κλίμα που χαρακτηριζόταν ως "ερημικό", στην οροσειρά όμως του Τροόδου, η άφθονη βροχόπτωση και οι γεωλογικοί μετασχηματισμοί είχαν προκαλέσει τη συγκέντρωση μεγάλων ποσοτήτων υπόγειων νερών που εκφορτιζόνταν με τη μορφή πηγών σε διάφορα υψόμετρα σ' όλη την έκταση της οροσειράς του Πενταδακτύλου. Εδώ η κλίση του εδάφους δημιουργούσε την υψομετρική διαφορά που χρειαζόταν για την παραγωγή ενέργειας και την αξιοποίησή της στην κίνηση μύλων. Από την ίδια οροσειρά κατέβαιναν και οι ποταμοί που έδιναν ζωή στους πεδινούς οικισμούς.

Άλλες μορφές ενέργειας χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα αλλά σε μικρότερο βαθμό.

ΜΥΪΚΗ ΚΑΙ ΑΙΟΛΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Μέχρι και τον 20ό αιώνα, σχεδόν σε κάθε οικογένεια, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, χρησιμοποιήθηκε η μυϊκή ενέργεια για άλεσμα με χειρόμυλο, το «σερομύλινο». Η κινητήρια δύναμη των ζώων, ιδιαίτερα των μουλαριών, αξιοποιήθηκε στους "βορτονόμυλους" για το άλεσμα σιτηρών σε περιοχές της Επαρχίας Αμμοχώστου, όπως στην πεδιάδα της Μεσαορίας και στην Καρπασία, έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Ζώα χρησιμοποιήθηκαν επίσης για την άντληση νερού με τα αλακάτια, καθώς και στους ελιόμυλους, τους οποίους κινούσαν και άνθρωποι.

Όσον αφορά την εκμετάλλευση της αιολικής ενέργειας, πρόσφατη έρευνα κατέδειξε ότι στην Κύπρο υπήρχαν αλεστικοί ανεμόμυλοι, παρόμοιοι με εκείνους των νησιών του Αιγαίου, οι οποίοι υπάγονται στην κατηγορία των μεσογειακών πυργόμυλων με κατακόρυφη προσανατολιζόμενη φτερωτή. Χρονολογικά οι ανεμόμυλοι της Κύπρου καλύπτουν τουλάχιστον την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και της βρετανικής διακυβέρνησης, χωρίς να αποκλείεται η παρουσία τους και παλαιότερα. Οι τελευταίοι σταμάτησαν να λειτουργούν κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Χρησιμοποιήθηκαν σε περιοχές όπου υπήρχαν κατάλληλες ανεμολογικές συνθήκες, κυρίως στην Επαρχία Αμμοχώστου και στα παράλια της Λάρνακας, αλλά και στην Πάφο. Γενικά όμως οι καιρικές συνθήκες δεν ήταν τόσο ευνοϊκές για την αξιοποίηση της αιολικής ενέργειας στο νησί, γεγονός που, ίσως περισσότερο από άλλους παράγοντες, αιτιολογεί τον αριθμητικά περιορισμένο, σε σύγκριση με τους νερόμυλους, αριθμό των ανεμόμυλων, από τους οποίους σήμερα σώζονται μεμονωμένα ερειπωμένα δείγματα (Για τους αλεστικούς ανεμόμυλους της Κύπρου, βλ. Ριζοπούλου – Ηγουμενίδου 2005, 397-423).

Η κύρια μορφή εκμεταλλεύσιμης ενέργειας ήταν του νερού.

Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στήριζαν με την παραγωγή τους την οικονομία του νησιού και συνδέθηκαν με την ιστορία του. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για το άλεσμα των σιτηρών και οι παλαιότερες γνωστές αναφορές σε έγγραφα ανάγουν τη λειτουργία υδροκίνητων αλευρόμυλων στη Μεσαιωνική περίοδο της Κύπρου, από τα τέλη του 12ου αιώνα και μετά.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΙ ΖΑΧΑΡΟΜΥΛΟΙ

Κατά την περίοδο των Λουζινιανών και των Ενετών, η ενέργεια του νερού αξιοποιήθηκε και για τη θραύση και σύνθλιψη του ζαχαροκάλαμου σε ειδικούς ζαχαρόμυλους. Το ζαχαροκάλαμο (*Saccharum officinarum*), γνωστό από την πρώτη χιλιετία π.Χ., είχε παρθεί στην Άπω Ανατολή, από όπου διαδόθηκε στις Ινδίες και έφθασε στην Εγγύς Ανατολή τον 1ο αιώνα μ.Χ. Οι παλαιότερες γνωστές μαρτυρίες για την καλλιέργειά του στη γειτονική Παλαιστίνη προέρχονται από παπύρους του 8ου και 9ου αιώνα μ.Χ., και υποθέτουν ότι κατά την ίδια περίοδο είχε εισαχθεί στα νησιά της Μεσογείου (Brigitte-Porée 1995, 380-381).

Η τεχνολογία της επεξεργασίας του ζαχαροκάλαμου θεωρείται ότι είχε μεταφερθεί με τις κατακτήσεις των Αράβων στον Μεσογειακό χώρο, όπου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα η καλλιέργειά του ήταν διαδεδομένη από τη Συρία, την Αίγυπτο, την Κύπρο, τη Ρόδο και την Κρήτη, μέχρι τη Σικελία, την Ισπανία και το Μαρόκκο. Οι Άραβες εισήγαγαν το ζαχαροκάλαμο από την Περσία στις περιοχές που είχαν καταλάβει και ανέπτυξαν τη διαδικασία παρασκευής ζάχαρης, μια διαδικασία που οι Σταυροφόροι παρέλαβαν και βελτίωσαν. Στην Κύπρο το ζαχαροκάλαμο καλλιεργήθηκε εντατικά μετά την εγκατάσταση των Σταυροφόρων στο νησί, συγκεκριμένα από τα τέλη του 13ου/αρχές 14ου μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή, ιδιαίτερα τον 14ο αιώνα, η ζάχαρη αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα προϊόντα εξαγωγής και ήταν τόσο άφθονη ώστε, κατά τον Βενετό Marino Sanudo, θα μπορούσε να τροφοδοτήσει ολόκληρη τη χριστιανουσίνη. Λόγω της θέσης της στο πέρασμα των εμπορικών οδών ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, η Κύπρος, παράλληλα με τη Ρόδο και την Κρήτη, διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στη διάδοση της βιομηχανίας της ζάχαρης, η οποία αναδείχθηκε σε αποφασιστικό οικονομικό παράγοντα στον κόσμο της Μεσογείου κατά τον Μεσαίωνα (Wartburg 1983, 298, Wartburg 1995, 207, και Σολομίδου-Γερωνυμίδου 1997, 65).

Το νερό μεταφερόταν με υδραγωγεία και ήταν απαραίτητο, τόσο για το πότισμα των εκτεταμένων φυτειών ζαχαροκάλαμου όσο και για την κίνηση των ζαχαρόμυλων και τις διάφορες φάσεις παραγωγής της ζάχαρης (Brigitte-Porée 1995, 377).

Στα τέλη του 19ου αιώνα ο Γάλλος ερευνητής Enlart είχε παρατηρήσει μεταξύ της Βασιλικής Αγορέπανης των Κονιλιών και της θάλασσας "plusieurs tronçons d'aqueducs... construits pour l'usage de la fabrique de sucre". Τμήμα αυτού του μεσαιωνικού υδραγωγείου διατηρείται σε μήκος 95 μέτρων, με ογκώδες πείσμα ύψους 2,40 μέτρων (Enlart 1899, 699 και Wartburg 1983, 303, πίν. XLIV, a).

Κτηριακά κατάλοιπα και εγκαταστάσεις ζαχαρόμυλων έχουν αποκαλυφθεί με συστηματικές ανασκαφές σε τρεις περιοχές της Κύπρου: στην τοποθεσία Σταυρός στα Κούκλια στην Επαρχία Πάφου, και στην Επισκοπή-Σεράγια και στο Κολότσι, στην Επαρχία Λεμεσού. Τα δύο κτηριακά συμπλέγματα ζαχαρόμυλων στην τοποθεσία Σταυρός (χώροι

TST I και TST II), ανήκαν στη βασιλική οικογένεια των Λουζινιάν, ο ζαχαρόμυλος στα Σεράγια της Επισκοπής ανήκε στη βενετσιάνικη οικογένεια Κορνάρο, από κλάδο της οποίας καταγόταν η βασίλισσα της Κύπρου Κατερίνα Κορνάρο, και ο ζαχαρόμυλος στο Κολόσσι ήταν κτήμα του θρησκευτικού στρατιωτικού Τάγματος του Αγίου Ιωάννη των Ιεροσολύμων, στους οποίους ο βασιλιάς Ούγος Α' είχε παραχωρήσει το φέουδο του Κολοσσίου το 1210.

Τους ζαχαρόμυλους στα Κούκλια ανέσκαψε Ελβετο-Γερμανική αρχαιολογική αποστολή (υπό τη διεύθυνση των F.G. Maier και M.-L. von Wartburg), ενώ εκείνους της Επισκοπής και του Κολοσσίου το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου (υπό τη διεύθυνση της Αρχαιολογικής Λειτουργού Α', Μαρίνας Σολομίδου - Ιερωνυμίδου).

Ο ζαχαρόμυλος της Επισκοπής έχει αποτυπωθεί σε σχέδιο του 1551 (φυλάσσεται στα Αρχεία της Βενετίας), το οποίο επιβεβαιώθηκε από τις ανασκαφές (Il piano del Castello de Piscopia...: πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Perbellini 1986, 18-19. Βλ. επίσης Σολομίδου Ιερωνυμίδου 1997, 70 και Wartburg 1992, 217, εικ. 4).

Οι ζαχαρόμυλοι που έχουν ερευνηθεί, παρουσιάζουν κοινά τα βασικά στοιχεία. Αποτελούνται από σύμπλεγμα δοματίων με τις απαραίτητες εγκαταστάσεις για τη σύνθλιψη του ζαχαροκάλαμου, τη διύλιση του ζαχαροπολτού με βρασμό, το πλύσιμο των ειδικών δοχείων σε δεξαμενές και την αποθήκευση της ζάχαρης.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτικός για τη χρήση υδροκίνησης, είναι ο ζαχαρόμυλος των Κουνιλιών (τοποθεσία Σταυρός, Χώρος TST I): εδώ η σύνθλιψη του ζαχαροκάλαμου γινόταν με ζωοκίνητο μύλο διαμέτρου 3,40 μέτρων σε αθύουσα διαστάσεων 8x8,50 μ., υπήρχε όμως και υδροκίνητος μύλος σε άλλη, συνεχόμενη αθύουσα. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδηλώνουν ότι πιθανόν η διαδικασία του σπασίματος/σύνθλιψης να γινόταν σε δύο στάδια.

Η φτερωτή του υδροκίνητου μύλου ήταν οριζόντια και βρισκόταν σε υπόγειο καμαροσκέπαστο δωμάτιο (7,35x6,00 μ.), τοποθετημένη σε εξέδρα προσιτή με τέσσερα σκαλοπάτια. Εδώ κατέληγε το σιφόνι του υδραγωγείου. Το νερό διοχετευόταν από το ανοικτό υδραγωγείο σε κεκλιμένο αγωγό (διαστάσεων 55x20 εκ. στο πάνω άκρο) που στένευε προς τα κάτω, καταλήγοντας σε εκροή διαμέτρου 19 εκ., και εκτοξευόταν με δύναμη στη φτερωτή. Οι μυλόπετρες, μικρότερες εκείνων του ζωοκίνητου μύλου, βρισκόταν σε χώρο πάνω από τη φτερωτή. Στην αρχική φάση, η φτερωτή ήταν τοποθετημένη χαμηλότερα, στο δάπεδο του υπόγειουωματίου, και, όπως φάνηκε από τα σημάδια στο δάπεδο, ήταν επίσης οριζόντια. Κάτω από τον στενό αγωγό νερού του νεότερου μύλου, βρέθηκαν κατάλοιπα του πλατύτερου καναλιού του νερού που κινούσε τον αρχικό μύλο. Το νερό που γύριζε τη φτερωτή, έφευγε με υπόγειο αγωγό ο οποίος συνδεόταν με τον βοηθητικό αγωγό του μύλου, και τελικά διοχετευόταν στις παρακείμενες φυτείες ζαχαροκάλαμου ή πιθανόν τροφοδοτούσε δεύτερο ζαχαρόμυλο σε τοποθεσία κοντά στην αυτή.

Παρά το ότι στην Ευρώπη ήταν ήδη σε χρήση ο τύπος της κατακόρυφης φτερωτής που εθεωρείτο ανώτερος του οριζόντιου, οι ευρωπαϊκές καταγωγής κάτοχοι των ζαχαρόμυλων της Κύπρου χρησιμοποίησαν, σ' όλες τις περιπτώσεις που έχουν ερευνηθεί, οριζόντιες φτερωτές, όπως συνηθίζονταν και παρέμεναν σε περιοχές όπου το νερό μεταφερόταν από μακρινές αποστάσεις ή από δεξαμενές. Μια τέτοια περιοχή ήταν και η Κύπρος. Αντίθετα, η κατακόρυφη φτερωτή προτιμήθηκε άφθονη ροή νερού.

Στους κυπριακούς ζαχαρόμυλους, όμως, χρησιμοποιήθηκε, ήδη από τον 13ο αιώνα,

βελτιωμένος τύπος οριζόντιας φτερωτής και σύστημα οδοντωτών τροχών (gear linkages), που, σε συνδυασμό με εκτόξευση του νερού με υψηλή πίεση, είχε τη δύναμη να κινεί βαρείες όρθιες μύλοπετρες (edge-runner stones).

Ο τύπος αυτός σώζεται σε σχέδια (του Francesco di Giorgio γύρω στο 1480, και του Juanelo Turriano γύρω στο 1560, το δεύτερο σχέδιο ζαχαρόμυλου) και παρουσιάζεται σε πραγματείες του 14ου - 16ου αιώνα, που έγιναν κυρίως στην Ιταλία (Wartburg 1992, 215 και Wartburg 1995, II, εικ. 3, III, εικ. 4).

Την παλαιότερη χρήση τέτοιων μύλων (edge-runner mills) στην Κύπρο, επιβεβαίωσαν οι ανασκαφές στους ζαχαρόμυλους της Επισκοπής (τέλους 14ου αιώνα) και των Κουκλιών (τοποθεσία Σταυρός, τέλος 13ου αιώνα). Οι φτερωτές ήταν ξύλινες, όπως μαρτυρούν τεμάχια που βρέθηκαν στον ζαχαρόμυλο στο Κολόσοι (Σολομίδου - Ιερωνυμίδου 1997, 69).

Η τελευταία φάση παραγωγής ζάχαρης στην Κύπρο, σηματοδοτεί βασικά με την περίοδο της Ενετοκρατίας (1489-1570). Πολιτικοί και οικονομικοί λόγοι επέφεραν πτώση της παραγωγής ζάχαρης ανώτερης ποιότητας. Αργότερα, η οθωμανική κατάκτηση και ο ανταγωνισμός της φθηνότερης ζάχαρης των Δυτικών Ινδιών έθεσαν τέρμα στην ανθούσα αυτή βιομηχανία. Ο ζαχαρόμυλος στο Κολόσοι συνέχισε τη λειτουργία του για κάποιο διάστημα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά δεδομένα και επιγραφή εντοιχισμένη στο διυλιστήριο ζάχαρης, σύμφωνα με την οποία το κτήριο ανακαινίστηκε το 1591, επί του τότε πασά της Κύπρου Μουράτ (Σολομίδου - Ιερωνυμίδου 1997, 68).

Σταδιακά, όμως, υπό το νέο καθεστώς, οι φυτείες ζαχαροκάλαμου αντικαταστάθηκαν από βαμβακοφυτείες. Όταν ο περιηγητής Heyman επισκέφθηκε την Κύπρο στις αρχές του 18ου αιώνα, η παραγωγή ζάχαρης ήταν απλή ανάμνηση: "at present that manufacture is wholly laid aside and the Greeks are entirely ignorant of the process" (Cobham 1908, 247). Η υψηλή τεχνολογία που εφαρμόστηκε από τους Λουζινιανούς στην παραγωγή ζάχαρης, τεχνολογία υποδειγματική για την ίδια βιομηχανία στον Νέο Κόσμο, παρήλθε μαζί με τους Ευρωπαίους που κυριάρχησαν στη μεσαιωνική Κύπρο.

Οι κυπριακοί ζαχαρόμυλοι, οι οποίοι λειτούργησαν για τρεις περίπου αιώνες, εκτός της σημαντικής συμβολής τους στην έρευνα της μεσαιωνικής τεχνολογίας γενικότερα, φωτίζουν και μια ενδιαφέρουσα πτυχή της χρήσης της υδροκίνησης σε ειδικούς μύλους, διαφορετικούς από τους απλούστερους παραδοσιακούς αλευρόμυλους, όπως απαιτούσε η βιομηχανία παραγωγής ζάχαρης.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΙ ΑΛΕΥΡΟΜΥΛΟΙ

Παράλληλα με τους ζαχαρόμυλους, λειτούργησαν και οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι, τους οποίους μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε μια πολύ μακρύτερη ιστορική διαδρομή, από τον 12ο μέχρι τον 20ό αιώνα. Σ' αυτό μας βοηθούν οι γραπτές κυρίως πηγές, εφόσον τα σωζόμενα δείγματα μεσαιωνικών αλευρόμυλων στην Κύπρο είναι σπανιότατα. Μια τέτοια περίπτωση θεωρείται ότι είναι ο νερόμυλος στο χωριό Πύργος της Επαρχίας Λεμεσού, ο οποίος πιθανόν να ανήκε σε μοναστήρι των Κιστερκιανών. Η ίδρυση μοναστηρίου στον Πύργο, το οποίο μάλιστα ήταν το μοναδικό μοναστήρι ανδρών του Λατινικού μοναστικού Τάγματος των Κιστερκιανών στην Κύπρο, αναφέρεται κατά τον 13ο αιώνα.

Οι Κιστερκιανοί μοναχοί φαίνεται πως κατοικούσαν στον Πύργο, όπου είχαν ιδρύσει

Οι Υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση

μοναστήρι γύρω στο 1240 και, μολονότι έφταναν 15 χρόνια αργότερα, διατήρησαν την παρουσία τους εκεί, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα (Schabel 2000, 354). Καλλιεργούσαν το κτήμα τους και εκμεταλλεύονταν τη γεωργική παραγωγή, έχοντας κατασκευάσει για τον σκοπό αυτό ένα υψηλής τεχνολογίας αρδευτικό σύστημα, όπως συνήθιζαν να κάνουν στα αββαεία τους σε άλλα μέρη.

Με την εκμετάλλευση της ενέργειας του νερού συνδέεται ο σωζόμενος υδροκίνητος μύλος με χαρακτηριστική, μεσαιωνικού τύπου, οξυκόρυφη καμάρα στον χώρο της φτερωτής, τριγωνική δεξαμενή πάνω από τον υδατόπυργο, και εξαιρετικά μεγάλη (24,80x19,50 μ.) ορθογώνια διπλή δεξαμενή σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων βορειοδυτικά του μύλου.

Τη δεξαμενή τροφοδοτούσε το νερό της πηγής που υπάρχει και σήμερα. Με μακρύ αυλάκι το νερό συγκεντρωνόταν στην τριγωνική δεξαμενή και διοχετευόταν στον λάκκο του μύλου, στο εσωτερικό του ψηλού βαθμωτού υδατόπυργου.

Τόσο οι κατασκευές αυτές όσο και το μεγάλης κλίμακας αρδευτικό και υδραυλικό σύστημα, θεωρήθηκαν χαρακτηριστικά της υψηλής τεχνολογίας των Κιστεριανών και μοναδικά δείγματα του είδους τους στην Κύπρο, ίσως και σ'ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο (Schabel 2000, 356 - 358).

Ο νερόμυλος του Πύργου κηρύχθηκε το 1984 σε "Αρχαίο Μνημείο" Β' Πάναξα (Κ.Δ.Π. 83/84), και τον Ιούλιο του 2001 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στον χώρο του, με συνεργασία του Πανεπιστημίου Κύπρου και του Τμήματος Αρχαιοτήτων. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε, μεταξύ άλλων, το δάπεδο του δωματίου με τον αλεστικό μηχανισμό (μυλόπετρες και πέτρινη αλευροδόχη) που λειτουργούσε ακόμη μέχρι το 1930 περίπου. Προς το παρόν δεν έχουν βρεθεί αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη σύνδεση του συγκεκριμένου μύλου με τους Κιστεριανούς μοναχούς.

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ-NOMH ΥΔΑΤΩΝ

Για το άλεσμα των σιτηρών στην Κύπρο χρησιμοποιούσαν, όπως ήδη αναφέραμε, κυρίως την ενέργεια του νερού. Επομένως, έλλειψη νερού σήμαινε ταυτόχρονα στέρηση του ψωμιού, που ήταν το βασικότερο είδος διατροφής του πληθυσμού.

Μακρές περίοδοι ξηρασίας ήταν συχνό φαινόμενο στο νησί, με σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία και γενικότερα στη ζωή των κατοίκων. Παραστατικότερη εικόνα λειψυδρίας, μας δίνει χειρόγραφη μαρτυρία του 1468:

"Έτους 6976 κύ(κλος) (ηλίου) δ', (σελήνης) κύκλος γ', ινδ(ιτώνος) α', εγίνετο εις το νησί την Κύπρον μία μεγάλη ανομβρία ώστε ουκ έβρεξεν ει μί όλον τό χειμωνακόν β' νερά και πλέον ουδέν έβρεξεν. ερχομένου δέ του εαρινού καιρού, επλεόνασεν ο αυχμός και εξέρχετο εκ της γης αύρα ώστε ει δηνατόν εξηράνθη άπαν τό πρόσωπον της γης. αι των υδάτων απεξηράνθησαν πήδακες και ποταμών αεννάων εξέλυπε ρεύματα και ούτε οι μύλοι αλέθασιν ούτε αι πηγαί έβλυζον, ούτε χόρτος έφυε και τά άλογα ζώα ελυμοκτονίσασιν. Εν δέ τω παρόντι προαστείω ήγουν την Μαλιάν εξηράνθη τό ύδωρ και ουδέν είχαν ει μη εις τές βρύσες α' βρύσι και μόνον. και εκεί επιγέννασιν και εφέρνασιν νερόν μετά πολλής οδύνης και τά περιβόληα εξαπολίσθησαν και τά δένδρα εξηράνθησαν και πολλά. Εγράφη τι ζ' οκτωβρίου αιξη' Χριστού. Αμαρτωλός Παύλος και τάχα ιερέυς Φωστινιάτης ο γράψας" (Darroutzès 1959, 29, Paris 275, 5 f. 38v.).

Υπό την απειλή τέτοιων φαινομένων, δημιουργήθηκε ένα οργανωμένο σύστημα διαχείρισης των υδάτων των πηγών και των ποταμών, που διασφαλιζόταν με κανονισμούς, έγγραφα ιδιοκτησίας και προνόμια, ορισμένα από τα οποία ισχύουν μέχρι σήμερα. Το θέμα της νομής των υδάτων έχει μακραίωνη ιστορία. Σύμφωνα με σημείωμα στο Vatic. Barber. Gr. 528 (folio 192 r-v), η μονή Κρινέων (12ος αιώνας) είχε νερόμυλους και δικαιώματα νερού με τις ώρες ("Εσθιν αυτή η αγία μονή καθώς περίεσθιν μετά και του όρους και χωραφίου εις τ(ό) χω(ρίον) Λιθι(κό) και νομής ύδατ(ος) ώρ(αι) τής...". Στο ίδιο σημείωμα αναφέρεται κατ'επανάληψη "πάατος μύλου", "τόπος μύλικού εργαστηρίου" και "τόπος μυ(λικός)": Constantinides και Browning 1993, 57-59).

Από τις αρχές του 15ου αιώνα, τα δικαιώματα στα νερά του ποταμού Κούρη αποτελούσαν αντικείμενο μακράς διαμάχης μεταξύ της οικογένειας Κορνάρο, κατόχου του χωριού Επισκοπή, και των Ιωαννιτών υποπατών, ιδιοκτητών του Κολοσσίου, με αποκορύφωμα την εκτροπή του νερού προς όφελος του Κολοσσίου το 1468, με συνέπεια απώλεια 10.000 δούκατων και καταστροφή των φυτειών. Ειδικός κανονισμός του 1413 ρύθμιζε την ιδιοκτησία και τα δικαιώματα χρήσης των νερών της πηγής της Κυθρέας (Mas Latrie, II, 1852, 455-457, 503-504 και Mas Latrie 1873, 396-397).

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, το νερό για την κίνηση των μύλων εξακολούθησε να διανέμεται με τις ώρες και τα ημερονύκτια, και τα συναφή δικαιώματα αποτελούσαν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, όπως και οι νερόμυλοι. Τα σχετικά έγγραφα είναι πάμπολλα. Ως παράδειγμα αναφέρουμε μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων της εκκλησίας της Αλινιότισσης, μιας από τις κυριότερες ενορίες της Λευκωσίας, τα οποία καταγράφονται στον Κτηματικό Κώδικα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, το έτος "1829:- νερόν δι αγοράς εκ του χαραγιού ξυλευρικού, δευτέραν νύκταν ώρας έξι από τον παπ(α) Χριστόδουλον κάτω Χρυσίδα δια γρόσια 250. εκ του ιδίου χαραγιού την κυριακήν ώρας 6: εκ της τρύπας μαρρή την πέμπτην ώρας 3:". Στην ίδια εκκλησία ανήκε και ο "νερόμυλος, λεγόμενος κάτω ριγάτικ(ος), μυσός" (Κτηματικός Κώδικας, σελ. 1135). Πρόκειται για γνωστό μύλο και νερά του Κεφαλόβρυσου της Κυθρέας που μοιράζονταν σε νομές. Το χαρά(γ)ιν, που θεωρείται ότι προέρχεται από το ρήμα χαράσσω, σήμαινε το χώρισμα των νερών (Γιαννός 1997, 51): Σημειωτέον ότι οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν τον γλωσσικά συγγενικό όρο *hark* για να δηλώσουν το αρδευτικό κανάλι (Merkelbach 1991, 436).

Οι τρύπες ορισμένων μύλων, όπως του Μαρρή, ανοίγονταν με καθορισμένη διάμετρο στη βάση της αρτηρίας (ποταμού) για να αρδευθούν χωράφια που δεν μπορούσαν να τροφοδοτηθούν από τις νομές. Οι τρύπες αυτές είχαν τίτλους ιδιοκτησίας στους οποίους καθορίζονταν οι ώρες και οι μέρες που ο κάτοχος είχε δικαίωμα να τις ανοίξει. Για να αντιληφθεί κανείς την εμμονή στα καθιερωμένα, αξίζει να αναφέρουμε ότι και στον 20ό αιώνα η τρύπα του Μαρρή άνοιγε κάθε Πέμπτη μόνο για τρεις ώρες, όπως αναφέρεται το 1829, και επιπλέον κάθε Κυριακή. Ο κύκλος κατοχής ήταν δεκατετραήμερος (Γιαννός 1997, 12-15).

Στη στροφή προς τον 20ό αιώνα, περιγράφοντας η Magda Ohnefalsch-Richter τα πολύπλοκα, όπως τα χαρακτηρίζει, δικαιώματα του νερού στην Κύπρο, παρατηρεί ότι ήταν σεβαστά από την αγγλική νομοθεσία γιατί είχαν βαθείς ρίζες στο παρελθόν και είχαν αναπτυχθεί μαζί με τον πληθυσμό (Ohnefalsch-Richter (1913) 1994, 27).

ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΑΛΕΥΡΟΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΘΡΕΑΣ

Η Κυθρέα, 13 χλμ βορειοανατολικά της Λευκωσίας, στο κατεχόμενο σήμερα τμήμα της Κύπρου, ήταν η πιο προνομιούχα σε νερά περιοχή του νησιού και διέθετε τους περισσότερους συγκεντρωμένους μύλους, χάρη στην πηγή του Κεφαλόβρυσου. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, η Κυθρέα ήταν βασιλικό φέουδο, και το 1220 η βασίλισσα Αλίκη, χήρα του βασιλιά της Κύπρου Ούγου Α', παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο Ευσέβιο και στην εκκλησία της Λευκωσίας, το δικαίωμα χρήσης των βασιλικών αλευρόμυλων της Κυθρέας, σε μόνιμη βάση και χωρίς καμία φορολογική επιβάρυνση, για την ψυχή σωτηρία του βασιλιά, των προγόνων του και των δικών της γονέων και προγόνων (Coureas και Schabel 1997, 167-168, no 62).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1232, οι Λογγοβάρδοι στρατιώτες του Φρειδερίκου Β', κατά την υποχώρησή τους έκαψαν τις γεμάτες σιταποθήκες της Μεσαορίας και κατέστρεψαν τους νερόμυλους της Κυθρέας (Hill 1948, 119). Η ανακοπή αυτή θα πρέπει να ήταν προσωρινή, εφόσον τον 16ο αιώνα ο Florio Bustron αναφέρει περισσότερους από πενήντα νερόμυλους στην περιοχή (Bustron, 29).

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1489-1570), η ενοικίαση των μύλων της Κυθρέας απέφερε σημαντικά έσοδα στη Γαλινοτάτη Δημοκρατία, σύμφωνα με έγγραφα που σώζονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Δύο από αυτά μας πληροφορούν ότι το 1513, το Συμβούλιο των Δέκα αποδέχθηκε την αίτηση του Christophoro Chieri για την αγορά δύο μύλων, του Τρινάλι (Ternali) και του Μοσκοπόδα (Muscopoda), έναντι 2.257 δονατάτων. Το ενοίκιο που εισέπραττε η Δημοκρατία της Βενετίας από τους δύο αυτούς μύλους ανερχόταν σε 151 δονατάτα τον χρόνο (Αριστείδου 1994, 149-153).

Στα τέλη του 16ου αιώνα, ο Στέφανος Λουζινιάν θαύμασε τα νερά της Κυθρέας που γύριζαν μύλους και διοχετεύονταν μέχρι τη Σαλαμίνα. Η περιοχή ήταν εύφορη, γεμάτη κήπους, βαμβάκοφυτείες και σιτηρά (Lusignan 1580, 33). Τον Κεφαλόβρυσο περιγράφει ο Cornelius de Bruyn το 1683, τοπογράφος από τη Χάγη, ο οποίος μάλιστα σχεδίασε την πρώτη γνωστή άποψη της σημαντικής αυτής πηγής (Ιακώβου 1997, 278, λήμμα καταλόγου 189). Αναφέρει ότι το νερό, προτού διασκορπισθεί προς διάφορες κατευθύνσεις, έπεφτε σε μια οβάλ δεξαμενή/λεκάνη με τέτοια ταχύτητα, ώστε δημιουργούσε στροβίλους (Cobham 1908, 237).

Τον επόμενο αιώνα ο Abbé Giovanni Mariti εντυπωσιάστηκε από τον Κεφαλόβρυσο, όπου τρεις μεγάλοι πίδακες έβγαζαν τόσο άφθονο νερό, ώστε λίγο πιο πέρα από την πηγή γύριζε ο πρώτος μύλος και πολλοί άλλοι πιο κάτω... (Mariti (1769) 1971, 60-61).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1790, ο πρόξενος Michael de Vezin σημειώνει πως στην Κυθρέα υπήρχαν 32 μύλοι για άλεση σιτηρών (Cobham 1908, 373).

Για 32 μύλους μιλούσαν και στον 20ό αιώνα οι Κυθρεώτες, λογαριάζοντας τον Κεφαλόβρυσο και τον Γιατρό ως διπλούς. Μετά τον Κεφαλόβρυσο, το νερό μοιραζόταν στα δύο. Από τη μια πλευρά βρισκόνταν κατά σειρά οι μύλοι Σμαήλης, του Αμπελιού, της Ελιάς, ο Μενεβιάς, ο Πάνω Ρηάτικος και ο Κάτω Ρηάτικος, ενώ από την άλλη μεριά ο Παρτελεμές, ο Συρκάνος, ο μύλος της Στράτας, του Ποταμού, της Συναμιάς (Συναμιόμυλος) και της Τερατοιάς (Τερατομόμυλος). Κατόπιν τα νερά ενώνονταν και διοχετεύονταν στον μύλο Γιατρό, ο οποίος είχε πολύ ψηλό υδατόφυργο και λειτουργούσε με δύο σιφούνια και δύο φτερωτές. Αμέσως μετά, στο "τραπερνό" (το μέρος όπου μοιραζόταν το νερό), το νερό χωριζόταν πάλι στα δύο και από τη μια μεριά τροφοδοτούσε τους μύλους Μαχαρά, Βούπτο, Ξυλεύριο, Τρινάλι και Μαμαρέτη, και από την άλλη κατά σειρά τους μύλους Κορόμυλο,

Πλουμιστή, Συρκαλέ, Συρκαάνο, Καραμεμέτη και Μαυρή. Μετά τον Μαυρή, στο νερό αυτού του ποταμού διοχετευόταν και το υπόλοιπο της άλλης πλευράς και κανονίζαν οι μύλοι Στέφανος, Κορώνας, Χάβρικα, Πετονάτζι και Χρυσοστόμιου (Χριστίδης 1986, 19 και προσωπικές πληροφορίες από τον ίδιο, επίσης Γιαννός 1997, 32, 34).

Τα περισσότερα ονόματα των μύλων διατηρήθηκαν τα ίδια με εκείνα που απαντούν στα ιστορικά έγγραφα, και ορισμένα αντανακλούν το μεσαιωνικό παρελθόν τους.

Κατά τους τρεις αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι της Κύπρου εντάσσονται στο σύστημα της κλειστής αγροτικής οικονομίας. Οι μύλοι της Κυθρέας εξακολουθούν να έχουν το προβάδισμα στην παραγωγή, ενώ χάρη στη γειννιάσή τους με την πρωτεύουσα και τη στρατηγική θέση τους πάνω από τον οίτοβόλωνα του νησιού, την πεδιάδα της Μεσαορίας, απόκτησαν και πολιτική σημασία.

Σε περιπτώσεις εξεγέρσεων, η κατάληψη των μύλων ήταν μέσον εκβιασμού, γιατί σήμαινε διακοπή του εμπορίου της πρωτεύουσας. Κατά την αποστασία του Μεεμμέτα-γα Πογιατζόγλου, το 1680, όπως αφηγείται ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ο Τζιφρούτογλου Αχμέτ Πασάς, που στάλθηκε από την Καραμανία για να αφανίσει τον αποστάτη, "...κίνησε κατ' ευθείαν εις Κυθραίαν, δια να προκαταλάβη τους μύλους, να μην αλέθωσι αλευρα, ώστε οπου τουοιτοτρόπως να στενοχωρήσει την Λευκοσίαν, το ασφάλισμα και περιτείχιμα του αποστάτου..." Κάτι ανάλογο έγινε και το 1765 από Τούρκους για αποφυγή φορολογίας (Κυπριανός (1788) 1902, 461-462 και 479).

Ενδιαφέρον από ιστορικής άποψης παρουσιάζει και το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μύλων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Όχι μόνο στην Κυθρέα αλλά και σε διάφορα άλλα μέρη του νησιού, είχε στην κατοχή της νερόμυλους η Μονή Κύκκου, η οποία διέθετε τεράστια περιουσία (Περδίκη 1989, 21, σημ. 9).

Ο Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, Δραγομάνος της Κύπρου από το 1779/80 έως το 1809, εκμεταλλευόταν πέντε από τους νερόμυλους της Κυθρέας (τον «ιατρό», τον «κορόμυλο», τον «μύλο του ποταμού», «της ελιάς», και τον «στεννάτζη»), από τους οποίους εισέπραττε ενοίκιο. Αξιοσημείωτο είναι το ότι από τον ιατρό εισέπραττε άκριβώς διπλάσιο ενοίκιο από εκείνο του κορόμυλου, που ήταν ο επόμενος στη σειρά, προφανώς γιατί ο ιατρός ήταν και τότε ο ίδιος διπλός μύλος που δεχόταν όλο το νερό της πηγής. Τον μύλο της ελιάς είχε μόνο για 22 1/2 ημερονύκτια. Είναι πολύ πιθανόν ο Χατζηγεωργάκης να εμπορευόταν και μολόπετρες, εφόσον διέθετε "οσπήτιον και αιολοτόπιον εις κυθραίαν" με "4241 μολόπετραν" (τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το χειρόγραφο κατάστιχο περιουσίας του Χατζηγεωργάκη: Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου, υπό έκδοση). Στα αρχεία του γαλλικού προξενείου, μεταξύ των εισαγομένων από ντόπιους εμπόρους ειδών, κατά τα έτη 1776 - 1781, συγκαταλέγονται "meules de moulins en nombres", αρκετές εκατοντάδες κάθε χρόνο (685 το 1776, 750 το 1777: Pouradier Duteil - Loizidou 1991, 330. tabl. II). Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι, τα περισσότερα τουλάχιστον κομμάτια, θα προορίζονταν για συναρμολόγηση σε μολόπετρες, εφόσον κάθε μολόπετρα αποτελούνταν από πολλές μικρότερες πέτρες (16-20 ή και περισσότερες) δεμένες περιμετρικά με σιδερένια βραχιόλια και ποτισμένες με αραιό ασβεστοκονίαμα για συγκόλληση (Παπαδημητρίου 1969, 129). Στα αρχεία δεν αναφέρεται χώρα προέλευσης, αλλά σωζόμενες παλιές μολόπετρες είναι κατασκευασμένες από πετρώματα της Μήλου. Το 1879, ο Samuel Baker πληροφορήθηκε από τους ντόπιους ότι οι μολόπετρες στις βόρειες ακτές του νησιού εισάγονταν από την Αθήνα, και για τους μύλους της Κυθρέας από την Αλεξανδρέττα. Δεν χρησιμοποιούσαν, λέει, κανένα ντόπιο πέτρωμα, παρόλο που, κατά την χρήση

του Baker, υπήρχαν κατάλληλα (Baker 1879, 220). Από τα τέλη του 19ου αιώνα εισάγονταν γαλλικές μολόπετρες, από το La Ferté-sous-Jouarre (Χριστίδης 1986, 18).

Αρκετοί νερόμυλοι ανήκαν σε βακούφια (π.χ. στο εβράκιο του τζαμίου Αγία Σοφία, που ήταν αφιερωμένο στον κατακτητή της Κύπρου Σουλτάνο Σελίμ Β') και νοικιάζονταν σε ιδιώτες, Έλληνες ή Τούρκους, οι οποίοι μπορούσαν να παραχωρήσουν τα δικαιώματά τους σε άλλους, έναντι χρηματικού ποσού. Σε περίπτωση θανάτου, τα δικαιώματα μεταβιβάζονταν, κατά τον νόμο, στους άρρενες απογόνους, και, αν δεν υπήρχαν, επανέρχονταν στο βακούφιο για να τα διαθέσει σε άλλους. Η εκάστοτε πώληση, ενοικίαση ή παραχώρηση για εκμετάλλευση κατοχυρωνόταν με ειδικά έγγραφα (tezkere, sened, hüjjet, κλπ) μέσα στα πλαίσια της γνωστής σ'ολόκληρη την επικράτεια οθωμανικής γραφειοκρατίας. Πολλά τέτοια έγγραφα φυλάσσονται στο αρχείο της Μονής Κύκκου και φωτίζουν ποιολογικά την ιστορία των νερόμυλων, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα τη σημασία τους ως κερδοφόρων περιουσιακών στοιχείων (βλ. π.χ. Θεοχαρίδης 1993, Γ: 1185 αρ. 570, 1371 αρ. 663, 1233 αρ. 594, 1283 αρ. 619, 1315 αρ. 635, και Δ: 1977 αρ. 945, 2081 αρ. 994, 1681 αρ. 809, 1937 αρ. 925, 1977 αρ. 945, 1999 αρ. 955, 1999 αρ. 956).

Κάποτε οι μύλοι, τα αυλάκια, το νερό, γίνονταν αντικείμενα διαμάχης, και οι διαφορές λύνονταν στο ιεροδικείο και με ιερονομικές ρήτρες (Θεοχαρίδης 1999, Β: 735 αρ. 1330, 503 αρ. 1231, και Θεοχαρίδης 1993, Γ: 1445 αρ. 699, 1191 αρ. 573. Βλ. επίσης Merkelbach 1991, 55, Protokoll 148, του έτους 1694).

ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΑΛΕΥΡΟΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ - ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Σ'ένα νησί που η οικονομία του στηρίχθηκε διαχρονικά σχεδόν αποκλειστικά στη γεωργική παραγωγή, οι νερόμυλοι ήταν συνυφασμένοι με την παραδοσιακή ζωή της υπαίθρου. Απέφεραν κέρδη, όχι πλέον μόνο στους κατακτητές, ικανοποιούσαν τις ανάγκες των ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού και αποτελούσαν συνεκτικό στοιχείο της κοινότητας, εφόσον η λειτουργία τους συνδεόταν αφενός με το πολύτιμο νερό και αφετέρου με την παρασκευή του βασικότερου είδους διατροφής. Ο σημαντικός ρόλος τους στην οικονομία και τη ζωή γενικότερα, τους συνδέσε με έθιμα, παραδόσεις, παροιμίες, ποιήματα. Αναπόφευκτοι ανταγωνισμοί οδηγούσαν κάποτε στην επέμβαση μεταφυσικών δυνάμεων. Το "δίμμι του μύλου" μας μεταφέρει στον πολύ κοινό τότε κόσμο της μαγείας:

"Όπως έδισεν ο Άγιος πέτρος την μήτραν της μούλας και δεν κάμνει μουλάρκα όπος δίνεται ο ουρανός όπος δίνεται το φεγγάριν όπος δίνεται τα νέφη όπος δίνεται η γης δίσεται και εσής διάβολοι τον μύλον του οδίνα, να γιρζίη και να μην αλέθη. και βάλε 3 πετρούδια εις το χέριν σου και κάθε βολάν σίρνε έναν πετρούδιν μες τον λάκκον και μίαν βλαστημιάν.1. φορές 3" (Χειρόγραφο Πιθανόρου, 19ου / 20ού αιώνα).

Δεν χρειάστηκαν μαγικοί κατάδεσμοι και ξόρκια για να "δεθούν" οι μύλοι της Κύπρου. Η υπερεκμετάλλευση των υδάτινων πόρων, παράλληλα με τη μείωση της βροχόπτωσης, αναγκάσαν δραστικά την κινητήρια δύναμή τους. Στην Κυθρέα οι αλληπάλληλες διατρήσεις και κυρίως η διοχέτευση νερού από τον Κεφαλόβρυσο σε 13 χωριά της Μεσσαρίας, το 1956, εξασθένησαν την κυριότερη πηγή.

Ο 20ός αιώνας έφερε και την εξέλιξη της τεχνολογίας από το πρωτοβιομηχανικό στο πρωτοβιομηχανικό στάδιο. Η ατμομηχανή δεν ήταν τόσο εύχρηστη, αλλά με την καθιέρω-

ση της Diesel δημιουργήθηκαν μύλοι σε πολλά καταναλωτικά κέντρα και στις πόλεις μερικοί κυλινδρόμυλοι (Χριστίδης 1986, 20-21). Συνδυασμός διαφόρων παραγόντων επέφερε την περιθωριοποίηση των παραδοσιακών μύλων, και γύρω στα μέσα του 20ού αιώνα η λειτουργία τους διακόπηκε. Στην Κυθρέα μέχρι την τουρκική εισβολή το 1974, λειτουργούσε ως σταρόμυλος μόνο ένας μύλος, ο "Στέφανος" (Γιαννός 1997, 50, 53).

Ακολούθησε η εγκατάλειψη και η φθορά, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι σωζόμενοι νερόμυλοι να είναι ερειπωμένοι. Όπου, όμως, δεν υπήρξε καταστροφική ανθρώπινη επέμβαση, τα κτίσματα αντιστάθηκαν στη φθορά του χρόνου και σήμερα διατηρούνται περίπου διακόσιοι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι κατά μήκος όλων των ποταμών του Τροόδου και κοντά σε πηγές.

Αν εξαιρέσουμε τη συστάδα μύλων της Κυθρέας, τους τέσσερεις του Καραβά και τους 17 της Λαπήθου (Παπαδημητρίου 1969, 127), οι μύλοι των κατεχομένων είναι λιγοστοί. Οι περισσότεροι βρίσκονται στο δυτικό και νότιο τμήμα του νησιού, όπου υπήρχαν νερά και η κατάλληλη μορφολογία του εδάφους.

Παρά τις φθορές, η μορφή τους παραμένει μνημειακή: οι πετρόκτιστοι υδατόπυργοι (ανάολοι) είναι ψηλοί, ορθογώνιοι, τετράγωνοι ή κυκλικοί στην κάτοψη, με πλευρές επικλινείς ή συνηθέστερα με βαθμίδες, τα αυλάκια που οδηγούν στον λάκκο στήριζονται σε καμάρες που γεφυρώνουν το κενό, ή σε συμπαγείς τοίχους με αντηρίδες. Εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα που συγκρατεί το νερό και διευκολύνει τη ροή του. Ο αλεστικός μηχανισμός στεγάζεται σε απλά κτίσματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, στενόμακρα μονόχωρα («μακρυνάρια») ή δώχωρα με δοκούς («νευκές») ή καμάρες, και επίπεδη συνήθως στέγη στο επίπεδο της ορατής βάσης του υδατόπυργου. Η φτερωτή, οριζόντια (εκτός μεμονωμένων εξαιρέσεων, με εξωτερική όρθια φτερωτή, στο Ακιά και στην Αυλώνα), ξύλινη αρχικά και σιδερένια αργότερα, έχει τη θέση της στο υπόγειο «κατωστέγιν», με τοξωτό άνοιγμα. Κατά κανόνα η φτερωτή δεν σώζεται και ο χώρος της είναι απρόσιτος.

Η προσαρμογή κάθε νερόμυλου στη μορφολογία του κατάλληλου εδάφους, η χρήση στην κατασκευή του των υλικών κάθε περιοχής, και η ένταξη του στο εκάστοτε φυσικό περιβάλλον, οδήγησαν σε ποικιλία κατασκευών, τύπων και μορφολογικών στοιχείων.

Από τους τουλάχιστον διακόσιους σωζόμενους νερόμυλους, 24 έχουν κηρυχθεί σε "Αρχαία Μνημεία" από το Τμήμα Αρχαιοτήτων και από αυτούς σε εννέα έχουν γίνει εργασίες συντήρησης. Ο νερόμυλος της Κακοπετριάς έχει αξιοποιηθεί από τον ιδιοκτήτη και εκείνος στο Πέρα Πεδί είναι, μετά την αποκατάστασή του, σε λειτουργήσιμη κατάσταση, με νεότερα μηχανολογικά στοιχεία. Το Τμήμα Πολεοδομίας και Οικίσσεως έχει κηρύξει τρεις νερόμυλους "Διατηρητέους". Ένας μόνο νερόμυλος αλέθει ακόμη σιτάρι, του Στυλή στην Ευρύχου.

ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στα πλαίσια του Προγράμματος "Θράκη - Αιγαίο - Κύπρος", η κυρίαρχη ομάδα εργασίας, που αποτελούσαν επτά αρχιτέκτονες, ένας γεωλόγος, ένας ιστορικός και ένας αρχαιολόγος, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Κύπρου, εντόπισε, κατέγραψε και φωτογράφησε τους μισούς περίπου σωζόμενους νερόμυλους, σ'όλες τις επαρχίες στο ελεύθερο τμήμα του νησιού. Η ομάδα σκοπεύει να συμπληρώσει την καταγραφή και φωτογράφιση, να προχωρήσει σε αποτυπώσεις, να τεκμηριώσει την εξέλιξη της τεχνολογίας από το προβιομη-

Οι Υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση

χανικό στο πρωτοβιομηχανικό στάδιο, και να συνεχίσει την έρευνα των πηγών, γραπτών και προφορικών, που θα αποδώσουν στους μύλους την ιστορική τους διάσταση και θα φωτίσουν τη λαογραφική τους πτυχή. Ως στόχος τέθηκε από την αρχή και παραμένει η συνολική παρουσίαση των υδροκίνητων μύλων της Κύπρου σε μια συνθετική, συλλογική έκδοση.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Για την Κυθρέα και τους μύλους της υπάρχει μια πολύ ιδιόμορφη "αποτίπωση", κατά που θυμίζει σχέδια λαϊκού ζωγράφου ή παιδική ζωγραφική (εικ. 11). Πρόκειται για έργο του αείμνηστου Κώστα Αιμιλιανίδη από την Κυθρέα, ο οποίος, ζώντας στην προσφυγιά, προσπάθησε να ζωγραφίσει ολόκληρη την Κυθρέα με τα σπίτια, τις εκκλησίες και τους νερόμυλους, όπως τα είχε αποτυπώσει στη μνήμη του. Το σχέδιο συνοδεύεται από ποίημα με τίτλο "Τζιυρκά μου", που μεταξύ άλλων λέει:

"Τζιυρκά μου πλουσιότοπος που ήσουν στον καιρό σου.
Δεν είχε άλλο χωρικό για να σταθεί εμπρός σου.
Είχες τ'αθάνατο νερό που τόστειλε η πλάση
που έν υπάρχει άλλο χωρικό εσέν για να σου μοιάσει.
Είχες τους μύλους τους πολλούς πούταν τριανταδύο
νυχθημερόν αλέθαιαν και δεν επνάζαν λίο.

.....
Τζιυρκά μου αποφάσισα και θα σε ζωγραφίσω
όλες τες ενορίες σου ενθύμιο ν' αφήσω
....." (Αιμιλιανίδης 1985, 82)

The water-powered mills of Cyprus in their historical perspective.

Cyprus used to have a variety of mills, which used different sources of energy. There were primitive handmills, man and animal-driven mills, watermills and windmills. The paper discusses briefly these kinds of mills, as well as the medieval sugar cane mills which operated both with water and animal power. The presentation, however, mainly focuses on the corn grinding watermills. The water-driven flour mills had a long history which can be followed from the 12th to the 20th century. The historical references presented in this paper illustrate different aspects of the mills, including their connection with water and water rights. Of special importance were the thirty two watermills of Kythrea, which are the most frequently mentioned in written sources from the Frankish period onwards.

Finally the paper refers to the decline of the watermills, their present condition, their legal protection, as well as to efforts made for their recording, preservation and presentation.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμιλιανίδης, Κ.**, 1985: "Τζιουρά μου", *Ελεύθερη Κυθρέα*, 24, Σεπτέμβρης - Δεκέμβρης 1985, 82 και σχέδια σ. 157-161.
- Αριστειδου, Α.**, 1994: *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*, τόμος Β' (1509-1517), Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών, Πηγάι και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας Ι', Λευκωσία.
- Baker, Sir Samuel White**, 1879: *Cyprus as I saw it in 1879*, London.
- Brigitte-Porée, P.**, 1995: "Les moulins et fabriques à sucre de Palestine et de Chypre", στο Κουρέας, Ν. και Ράλλυ-Σμιθ, Τζ. (εκδ.), *Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες Cyprus and the Crusades*, Λευκωσία, 377-510.
- Bustron**: *Chronique de l'île de Chypre*, par Florio Bustron, publiée par M. René de Mas Latrie, Paris 1884.
- Γιαννός, Κ.**, 1997: *Το αρδευτικό σύστημα και οι τριανταδύο νερόμυλοι της κομόπολης Κυθρέας Κύπρου*, Αθήνα.
- Cobham, C.D.**, 1908: *Excerpta Cypria, Materials for a History of Cyprus*, Cambridge.
- Constantinides, C.N. και Browning, R.**, 1993: *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, Nicosia.
- Coureas, N. και Schabel, Chr.** (eds), 1997: *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, Nicosia.
- Darrrouzès, J.**, 1959: "Notes pour servir à l' Histoire de Chypre [Quatrième Article]", *Κυπριακά Σπονδαί ΚΓ'*, 27-56.
- Enlart, Camille**, 1899: *L' Art gothique et la Renaissance en Chypre*, 2 vols, Paris.
- Hill, Sir George**, 1948: *A History of Cyprus. The Frankish Period 1192-1432*, vol. II, Cambridge.
- Θεοχαρίδης, Ι.**, 1993: *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839*, τόμος Γ' 1770-1799, τόμος Δ' 1800-1839, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου Ι, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία.
- Θεοχαρίδης, Ι.**, 1999, Β': *Οθωμανικά Έγγραφα 1840-1912*, τόμος Β' 1873-1912, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου V, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία.
- Ιακώβου, Μ.**, 1997: "Η Κύπρος των ευρωπαϊκών περιηγητών: από την Αναγέννηση στο Διαφωτισμό". Λήμματα καταλόγου 184-198, στο Παπανικόλα - Μπακιρτζή, Δ., Ιακώβου, Μ. (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Λευκωσία, 265-287.
- Κυπριανός** (1788) 1902: *Αρχιμανδρίτου Κυπριανού Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου*, Εν Λευκωσία 1902 (α' έκδοση Ενετίστων 1788).
- Lusignan, Etienne de**, 1580: *Description de toute l' île de Chypre...*, A Paris.
- Mariti** (1769) 1971: *Travels in the island of Cyprus* translated from the Italian of Giovanni Mariti by Claude Delaval Cobham, London (α' έκδοση Lucca 1769).
- Mas Latrie, M. L. de**, II, 1852: *Histoire de l'île de Chypre sous le Règne des Princes de la Maison de Lusignan*, vol.II, Paris.
- Mas Latrie, M. L. de**, 1873: *Nouvelles Preuves de l'Histoire de Chypre sous le Règne des Princes de la Maison de Lusignan*, Première Livraison, Paris.
- Merkelbach, J.**, 1991: *Die Protokolle des Kadiamtes Nicosia aus den Jahren 1105/06 (1693-1695)*, Frankfurt am Main.
- Ohnefalsch-Richter, M.**, (1913) 1994: *Ελληνικά Ήθη και Έθιμα στην Κύπρο*, Μετάφρα-

Οι Υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση

- ση - εισαγωγή - σχόλια και επιμέλεια Άννα Γ. Μαραγκού, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, Λευκωσία (α' έκδοση στα Γερμανικά, Βερολίνο 1913).
- Παπαδημητρίου, Ε.**, 1969: "Η Λαϊκή Τέχνη του Καραβά" στο Στυλιανού Α. και Χαριμαντά Κ. (συντ.), *Καραβάς*, Καραβάς, 113-137.
- Perbellini, G.**, 1886: "Il Castello delle quaranta colonne in Paphos nell'isola di Cipro", *Castellum*, 25/26, Roma, 18-19.
- Περδίκη, Στ.**, 1989: *Η Μονή Κύκκου ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία.
- Pouradier Duteil - Loizidou, A.**, 1991: "Etat Général du Commerce de l'île de Chypre 1776-1781", *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XVIII, Λευκωσία, 301-335.
- Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου, Ε.**, 2001: «Οι αλεστικοί ανεμόμυλοι της Κύπρου (18ος - 20ός αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, 2001, 397-423.
- Σολομίδου - Ιερωνυμίδου, Μ.**, 1997: "Η παραγωγή της ζάχαρης στη Μεσαιωνική Κύπρο" στο Παπανικόλα - Μπακιτζή, Δ. και Ιακώβου, Μ. (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Λευκωσία, 65-71.
- Schabel, Chris**, 2000: "Frankish Pyrgos and the Cistercians", *RDAC*, 349-360.
- Wartburg, M.-L., von**, 1983: "The Medieval cane sugar industry in Cyprus: Results of recent excavation", *The Antiquaries Journal*, LXIII, Part II, 298-314.
- Wartburg, M.-L., von**, 1992: "Entwurf und Technologie einer mittelalterlichen Rohrzuckerfabrik", *Mundo Multa Miracula*, Festschrift für Hans Conrad Peyer, herausgegeben von Hans Berger, Christoph H. Brunner, Otto Sigg, Zürich, 207-254.
- Wartburg, M.-L., von**, 1995: "Production du sucre de canne à Chypre: Un chapitre de technologie medievale", *Coloniser au Moyen Age sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier*, Paris, 126-153.
- Χριστίδης, Σ.**, 1986: "Κυθραία", *Δήμοι της Κύπρου*, 12/86, 17-22.

ΟΙ ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΠΑΦΟΥ

† Έλενα Καλλίση
Αρχιτέκτων

Στην καταγραφή των νερόμυλων της Επαρχίας Πάφου συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος Ευφροσύνη Ηγουμενίδου, η αρχιτέκτων Κυριακή Καλαβιά και εγώ. Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί 55 νερόμυλοι.

Η Επαρχία Πάφου θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο περιοχές, τη νότια και τη βόρεια. Στη νότια το νερό για την κίνηση μύλων προερχόταν από τα τρία μεγάλα ποτάμια, τον Διάριζο, τον Ξερό και την Έξουσα, που είναι απλώς χείμαρροι, ενώ στη βόρεια περιοχή η τροφοδοσία του νερού γινόταν από τα δύο ποτάμια, τον Μαυροκόλυμπο και αυτό του Σταυρού της Ψώκας, αλλά και από πηγές. Συνήθως οι μύλοι χωροθετούνται κοντά στα ποτάμια, έξω από τους οικισμούς, ωστόσο κάποιοι μύλοι βρίσκονται μέσα στους οικισμούς, όταν υπάρχει εκεί η απαιτούμενη ποσότητα νερού.

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του ποταμού Μαυροκόλυμπου, όπου σε μια απόσταση 6,5 χιλιομέτρων υπήρχαν 14 μύλοι. Δυστυχώς σήμερα, λόγω διαφόρων επεμβάσεων που έγιναν στην περιοχή για τον υδατοφράκτη, ορισμένοι από αυτούς έχουν χαθεί ή δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί.

Μια ξεχωριστή περίπτωση κοινότητας που πρέπει να αναφερθεί, είναι αυτή της Κρίτου Τέρα, όπου υπήρχαν συνολικά 12 νερόμυλοι (εικ. 1). Μέσα στον οικισμό υπήρχε μια αλυσίδα τριών μύλων που τροφοδοτούνταν με νερό διαδοχικά από μια πηγή, το «Κεφαλόβρυσο», μέσω ενός αυλακιού. Ο πρώτος μύλος απείχε 300 μέτρα από την πηγή, ο δεύτερος βρισκόταν σε απόσταση 150 μέτρων από τον πρώτο, ενώ ο τρίτος απείχε 70 μέτρα από τον δεύτερο. Μέσα στα χωρικά όρια της ίδιας κοινότητας, στην περιοχή «Τζιμένου», εντοπίσαμε επίσης σε απόσταση 300 μέτρων, ένα άλλο σύμπλεγμα τεσσάρων μύλων. Το σύνολο συμπλήρωνε το μικρό ξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής. Ο τέταρτος μύλος δεν σώζεται πια, όμως φαίνεται σημειωμένος στο χωρομετρικό σχέδιο.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κάποιοι μύλοι ήταν δυσπρόσιτοι, χωμένοι μέσα στην πυκνή βλάστηση (καλαμιώνες, βάτα, κλπ.), γιατί ήταν πολύ δύσκολο να εντοπιστούν με οδηγό το χωρομετρικό σχέδιο, χωρίς τη βοήθεια και των κατοίκων της περιοχής. Τέτοια παραδείγματα ήταν των δύο μύλων στην κοινότητα Αμαργέτη, ο «μύλος της Καπανούς» και ο μύλος στην τοποθεσία «Ριζιμές».

Τα υλικά δομής των κτισμάτων και των άλλων εγκαταστάσεων των νερόμυλων ήταν πάντα από τη γύρω περιοχή: πέτρες, ξύλα, καλάμια και χώμα. Η πέτρα που χρησιμοποιήθηκε ήταν κυρίως ο ασβεστίκός ψαμμίτης: κιτρινωπή πορώδης πέτρα, η «πουρόπετρα» όπως λέγεται, και πιο λευκή και πιο λεπτόκοκη, η οποία στην περιοχή ονομάζεται «αθασόπετρα». Η λάξευση συνήθως γινόταν στους γωνιόλιθους, ενώ οι υπόλοιπες πέτρες χοντρολάξεύονταν και κίχονταν με χαλί-

και σε οριζόντιες πάντα στρώσεις. Σε μεμονωμένα δείγματα εντοπίστηκαν και λιθοδομές με ισόδομο σύστημα ή ακόμα και με περιταίνιο. Πιο επιμελημένο κτίσμο παρατηρήθηκε στις τοιχοποιίες από πωρόλιθους. Λιθανάγλυφα «φυλακτά» ή άλλα διακοσμητικά στοιχεία υπάρχουν σε μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως π.χ. στον «μύλο της Καρυδιάς».

Εντοπίστηκαν επίσης συνδετικά κονιάματα από ασβέστη, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στην κατασκευή των υδατόπυργων και των αυλακίων νερού. Για το κτίσιμο των υπόλοιπων κτισμάτων χρησιμοποιήθηκε κυρίως χωματοπηλός. Υδραυλικά κονιάματα χρησιμοποιήθηκαν ως επιχρίσματα στο στόμιο του λάκκου και στο αυλάκι του νερού.

Περιγραφή των επιμέρους τμημάτων των νερόμυλων

Το **αυλάκι**, ο αγωγός του νερού, ήταν κτιστός και πάντα προσαρμοσμένος στη μορφολογία του εδάφους. Γι' αυτό σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζεται πολύ μακρύς σε μήκος και με χαμηλό ύψος, ενώ σε άλλες έχει πολύ μεγάλο ύψος και μικρότερο μήκος. Σε κάποιη κάποτε είναι σε ευθεία γραμμή, αλλά συναντάται και σε καμπύλη μορφή. Το πλάτος του επίσης ποικίλλει, ανάλογα βέβαια και με την ποσότητα του διαθέσιμου νερού. Εντοπίστηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία όσον αφορά τους τοίχους που έφεραν ή υποστήριζαν τα αυλάκια του νερού, όπως τοξοστοιχίες με μία, δύο ή και τρεις καμάρες, αλλά και συμπαγείς τοίχοι με ή χωρίς αντηρίδες.

Λάκκος: το νερό από το αυλάκι κατέληγε σε μια μικρή δεξαμενή στην κορυφή του υδατόπυργου. Είχε σχήμα τετράγωνο, ορθογωνικό ή και κυκλικό σε κάποιη ενώ σε τομή είχε μορφή χωνιού (εικ. 3, 4, 5).

Ανάολος: ο υδατόπυργος είναι ίσως το πιο εντυπωσιακό τμήμα του όλου συγκροτήματος ενός μύλου. Έχει σε κάποιη τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα συνήθως, όμως στην Επαρχία Πάφου εντοπίσαμε σε δύο περιπτώσεις μύλων στην περιοχή του Μαυροκόλμπτου και ανάολο κυλινδρικού σχήματος. Τα τοιχώματα του πύργου συνήθως είναι απλά κατακόρυφα, όταν είναι χαμηλός. Όταν είναι πιο ψηλός, δημιουργούνται κάποιες βαθμίδες στη βάση του στην πλευρά της πρόσοψης ή και στις άλλες δύο πλάγιες όψεις (εικ. 2). Στην κατασκευή του δίδεται ιδιαίτερη σημασία στην τοιχοποιία εξωτερικά ενώ εσωτερικά γεμίζεται με ασανόνιστες πέτρες, χαλίκια και πηλό. Σε μια περίπτωση, όπου η πρόσοψη του έχει καταστραφεί, είχαμε την ευκαιρία να δούμε την κατασκευή του σιφωνιού από πέτρα λάξευμένη σε σχήμα σωλήνα (εικ. 7). Στην Επισκοπή Πάφου μας ανέφεραν ότι παλαιότερα υπήρχε ένας ανάολος κατασκευασμένος από κούφιο κορμό δέντρου, ο οποίος, όταν καταστράφηκε, αντικαταστάθηκε με μια μπετονένια κατασκευή που υπάρχει μέχρι σήμερα.

Υπόγειο-φτερωτή: Δυστυχώς δεν βρέθηκαν πολλοί χώροι με φτερωτές στην Επαρχία Πάφου. Συνήθως είχαν θολωτή οροφή και στην πρόσοψη το άνοιγμα από όπου έφευγε το νερό ήταν τωξωτό. Αυτός ο χώρος, ακόμα και στις λίγες περι-

πτώσεις που υπήρχε, δεν μπορούσε εύκολα να διερευνηθεί λόγω των χωμάτων και της πυκνής βλάστησης. Βρέθηκε μία μόνο φτερωτή στον «μύλο του Μαϊμάρη», στο χωριό Χολέτρια (εικ. 8). Επίσης υπάρχει φτερωτή, σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες, στον «μύλο του Ποιητή», στο χωριό Επισκοπή.

Ισόγειο-χώρος αλεστικού μηχανισμού-μυλόπετρες: Δεν σώζονται σε πολλούς μύλους τέτοιοι χώροι. Είναι συνήθως στενόμακροι μονόχωροι («μακρουάρια») στεγασμένοι με δώματα. Τα περισσότερα σήμερα είναι χωρίς στέγαση και ερειπωμένα. Σε πολύ λιγότερους σώθηκαν οι μυλόπετρες ή έστω κάποια κομμάτια από αυτές (Σκάρφου, Μαϊμάρη, Αγίου Σάββα Καρόνος).

Προσκτίσματα (αποθήκες, κατοικία του μιλωνά, χώρος αναμονής κλπ) εντοπίστηκαν πολύ λίγα. Ενδιαφέρον πάντως συγκρότημα με πολλούς χώρους αποτελεί αυτό του μύλου του Κύρκου στη Φιλούσα Κελοκεδάρων. Δεν μπορέσαμε όμως να το ερευνήσουμε, λόγω του ότι ήταν καλυμμένο με βάτα και άγρια πυκνή βλάστηση.

Οι νερόμυλοι της Πάφου προκαλούν έντονο ενδιαφέρον στον επισκέπτη, παραμένει όμως το πρόβλημα ότι, για να ερευνηθούν περισσότερο, θα πρέπει να καθαριστούν από τα φυτά και τα χώματα. Επίσης, μερικοί από αυτούς χρειάζονται άμεσα μέτρα στερέωσης και στήριξης για να μπορέσουν να διατηρηθούν.

The corn grinding watermills in the District of Paphos.

In this short article, the late Elena Kalliri presents, in a comprehensive way, the watermills which she recorded in the District of Paphos in collaboration with the architect Kyriaki Kalava and the archaeologist Euphrosyne Egoumenidou, within the framework of the programme "Thrace - Aegean - Cyprus". Fifty five watermills were recorded. They are situated alongside the rivers Diarizos, Xeros and Ezousa, in the southern part of Paphos District, as well as near the river Mavrokolymbos and the river of Stavros tis Psokas, in the northern part of the District.

A special case are the twelve watermills in and near the village of Kritou Tera, which form chains of mills.

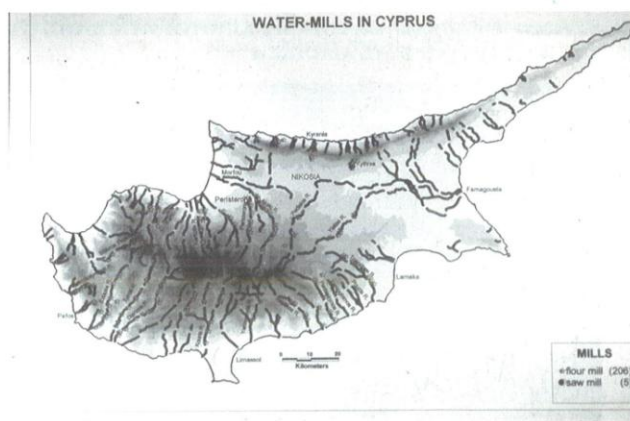
E. Kalliri describes shortly the main parts of the mills: the channels and aqueducts, the droptowers – usually rectangular but also cylindrical in two cases in the region of Mavrokolymbos – the mill buildings and installations (the water-wheel and the grinding machinery), as well as adjoining or separate storerooms, the miller's residence etc. She stresses the urgent need to take measures for the support and consolidation of the ruined watermills.

Euphrosyne Rizopoulou – Egoumenidou

Ευφροσύνη Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου: ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ, ΕΡΕΥΝΑ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

Εικ. 1: Γενική άποψη του ζαχαρόμυλου στην τοποθεσία Σταυρός (site TST I) στα Κούλια, Πάφος. (Από το F.G. Maier and V. Karageorghis (eds), *Paphos History and Archaeology*, Nicosia 1984, σελ. 331, εικ. 283)

Εικ. 2: Χάρτης με τους νερόμυλους της Κύπρου και τα νεροπρίονα.
Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης

Εικ. 3: Μύλος του Κύκου, Φιλούσα, Πάφος

Ευφροσύνη Ριζοπούλου - Ηγουμενίδου: ΟΙ ΥΔΡΟΚΙΝΗΤΟΙ ΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

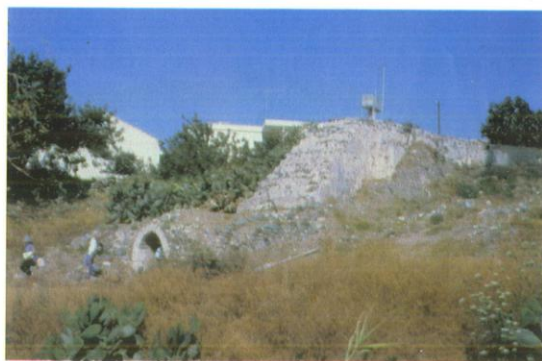

Εικ. 1: Ερειπωμένος πύργος αλεστικού ανεμόμυλου στην Πάφο. Ανήκε στον Όθωνα Τριχάκη. Τέλη 19ου αιώνα

Φωτογραφικό Υλικό

Εικ. 2: Υδροκίνητος ζαχαρόμυλος (site TST II) στην τοποθεσία Σταυρός, στα Κούγια, Πάφος (Από το F.G. Maier and V. Karageorghis (eds), *Paphos History and Archaeology*, Nicosia 1984, σελ. 330, εικ. 282)

Εικ. 3: Νερόμυλος Πύργου Λεμεσού

Εικ. 4: Η πρώτη γνωστή άποψη της πηγής του Κεφαλόβρυσου στην Κυθρέα.
Σχέδιο του Cornelius de Bruyn, το 1683.
Συλλογή Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζης Κύπρου

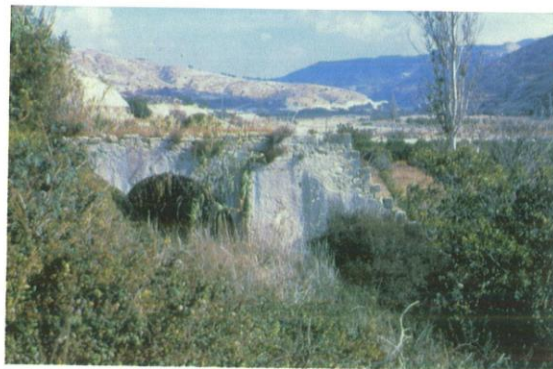
Εικ. 5: Μυλόπετρα στον νερόμυλο Αγίου Σάββα Καρόνος, Πάφος

Εικ. 6: Νερόμυλος στην Αγία Βαρβάρα, Πάφος

Εικ. 7: Ο νερόμυλος Αγίου Σάββα Καρόνος, Πάφος

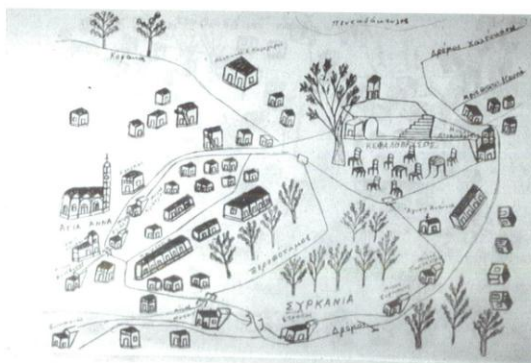
Εικ. 8: Νερόμυλος στο χωριό Νικόκλεια, ποταμός Διάριζος, Πάφος

Εικ. 9: Ο «Μύλος του Μαϊμάρη», Χολέτρια, Πάφος

Εικ. 10: Νερόμυλος στο χωριό Πραστειό, στον ποταμό Διάριζο, Πάφος

Εικ. 11: Σχεδιαστική απόδοση της Κυθρέας με σπίτια, εκκλησίες και νερόμυλους, από τον πρόσφυγα Κώστα Αιμιλιανίδη

† Έλενα Καλλίση: ΟΙ ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΠΑΦΟΥ

Εικ. 1: Ο «Μύλος του Χατζηγιώργη», Κρίτου Τέρα

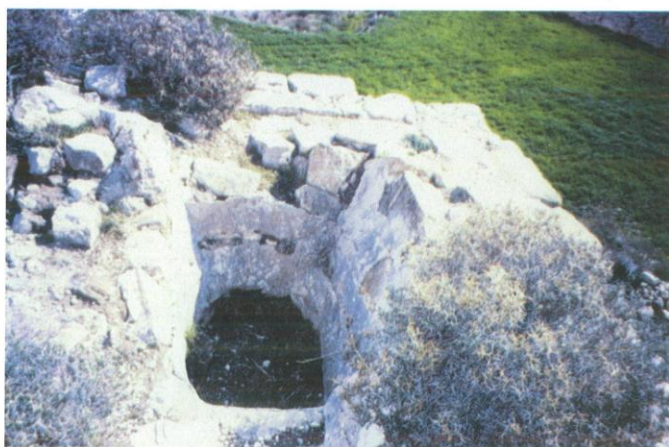
Εικ. 2: Ο Νερόμυλος της Παναγίας του Σίντη, Πάφος

Εικ. 3: Μύλος στον Μαυροκόλμιο, Κούλη, Πάφος

Εικ. 4: Ο Νερόμυλος του Αγίου Σάββα Καρόνος στο ποταμό Διάριζο, Πάφος

Εικ. 5: Ο «Μύλος της Καρυδιάς», Πάφος

Εικ. 6: Ο «Μύλος του Παπτιά», Κούλη, Πάφος

Εικ. 7: Νερόμυλος στην Αγκινού. Σιφόνι-σιφούνι από πέτρα

Εικ. 8: Ο «Μύλος του Μαϊμάρη». Φτερωτή στο κατωστέγιν, Χολέτρια, Πάφος